קָדָם יוֹם טוֹב אוֹ לֹא, כָּל שֶׁלֹּא יָחַזֹר בְּיוֹם טוֹב (מהרי״ל סימן (תכ״ז) [ק״ז]): **כב** [נ]אֵין כּוֹפִין לְהַשְׁכִּיר לְהַשְׁלִים מִנְיָן, כִּי אִם (ע) בַּיָּמִים הַנּוֹרָאִים וּכְגוֹן שֶׁאֵין חֲסֵרִים כִּי אִם אֶחָד אוֹ שְׁנַיִם, אֲבָל אִם כֵּן מִנְהָג קָבוּעַ וּמְפֻרְסָם בָּעִיר לָכֻף לְהַשְׁכִּיר אֲפִלּוּ בְּחֶסְרוֹן שְׁלשָׁה אוֹ אַרְבָּעָה. [ס]אִם יֵשׁ מִנְיָן (עא) מְיוּשָׁבֵי הָעִיר, כּוֹפִין (עב) לְשָׂכֹר חַזָּן. הַגָּהָה: וְכֵן בְּמָקוֹם שֶׁאֵין מִנְיָן תָּמִיד בְּבֵית הַכְּנֶסֶת, (יט) כּוֹפִין זֶה אֶת זֶה בְּקִנָּסוֹת שֶׁיָּבאוּ תָּמִיד מִנְיָן לְבֵית הַכְּנֶסֶת, שֶׁלֹּא יִתְבַּטֵּל (עג) הַתָּמִיד (תשובת ריב״ש סימן תקי״ח). וְעַיִן לְקַמָּן רֵישׁ סִימָן ק״ן אִם כּוֹפִין זֶה אֶת זֶה לִבְנוֹת בֵּית הַכְּנֶסֶת:

נ מהרי״ק שרש קי״ג. ס כתבי מהר״ר ישראל (תוספת הדשן ח״ב) סימן רמ״ג.

א שבת קי״ט (ע״ב) לפרוש רש״י שם (ד״ה בכל כחו) ורבנו יונה בפרק ג׳ דברכות (יג: ד״ה בכל כחו).

נו דִּין עֲנִיַּת הַקַּדִּישׁ עַל יְדֵי הַקָּהָל. וּבוֹ ה׳ סְעִיפִים:

א (א) [א]יֵשׁ לְכַוֵּן בַּעֲנִיַּת (ע) [א] (ב) הַקַּדִּישׁ. הַגָּהָה: (ג) וְלֹא יַפְסִיק בֵּין יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא

בְּאֵר הֵיטֵב

שְׁאֵינוֹ רַשַּׁאי לְבוֹא בְּמְדִינָה, פָּטוּר אֲפִלּוּ הִגִּיעַ בְּכָר זְמַן הֶרְגֵּל, וְדַוְקָא אִם הוּא אָנוּס מֵמֶּשׁ, אֲבָל אִם מֵחֲמַת חוֹבַת מָמוֹן אוֹ פְּשִׁיעָה לֹא יוּכַל לְבוֹא, לֹא יַפְסִידוּ חֲבֵרָיו חֶלְקָם. וְכָל זֶה לְעִנְיַן הַשְׁלָמַת הַמִּנְיָן וּשְׁכִירוּת הַחַזָּן, אֲבָל אִתְרוֹג לֹא דָּמֵי לְכָל הָנֵי עִנְיָן (ס״ק מא). (עב) יְשׁוּבִים הַצְּרִיכִים לִשְׂכֹּר מִנְיָן וְחַזָּן, וְיֵשׁ סְבִיבוֹת שֶׁרְגִילִין לָבוֹא שָׁם גַּם כֵּן עִם בְּנֵי בֵיתָם, אֵינָם צְרִיכִים לִתֵּן כְּלוּם לְהַיְשׁוּב, דְּאִי בְּעוּ יָשְׁבוּ בְּמְקוֹמָן אוֹ יִלְכוּ לְעִיר אַחֶרֶת, עַיֵּן מָגֵן אַבְרָהָם (ס״ק יז): **כב** (יט) **כּוֹפִין זֶה אֶת זֶה בְּקִנָּסוֹת.** אַף עַל פִּי שֶׁיִּתְבַּטְּלוּ מִלְּמוּדָם בִּשְׁבִיל זֶה. מַהֲרַ״שׁ (מגרשסט, סי׳ תלב). וְעַיֵּן לְעֵיל סִימָן כ״ה סָעִיף קָטָן ב׳ מָה שֶׁכָּתַבְתִּי שָׁם בְּשֵׁם מַהֲרַ״ם לוּבְלִין (סי׳ לז):

א (ע) הַקַּדִּישׁ. כָּתוּב בְּסֵפֶר חֲסִידִים (סי׳ נח) מַעֲשֶׂה בְּחָסִיד אֶחָד שֶׁרָאָה לְחָסִיד אַחַר בְּמוֹתוֹ וּפָנָיו מוֹרִיקוֹת, אָמַר לוֹ לָמָּה פָּנֶיךָ מוֹרִיקוֹת, אָמַר לוֹ מִפְּנֵי שֶׁהָיִיתִי מְדַבֵּר בְּשָׁעָה

שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה

א [א] הַקַּדִּישׁ. עַיֵּן בְּאֵר הֵיטֵב. וְכָתַב בְּבִרְכֵי יוֹסֵף (סי׳ נה סק״ט) בְּשֵׁם מַהֲרַ״י מוּלְכּוֹ אֲבָל אִם מֵחֲמַת חוֹבַת מָמוֹן אוֹ פְּשִׁיעָה לֹא יוּכַל לָבוֹא, לֹא יַפְסִידוּ חֲבֵרָיו חֶלְקָם. וְכָל זֶה לְעִנְיַן מִנְיָן, אֲבָל לְעִנְיַן אֶתְרוֹג עַיֵּן לְקַמָּן סִימָן תרנ״ח סָעִיף ט׳, עַיֵּן מָגֵן אַבְרָהָם (שם). יְשׁוּבִים הַצְּרִיכִים לִשְׂכֹּר מִנְיָן וְחַזָּן וְיֵשׁ סְבִיבוֹת שֶׁרְגִילִין לָבוֹא גַּם כֵּן שָׁם עִם בְּנֵי בֵיתָם, אֵין צְרִיכִים לִתֵּן כְּלוּם לְהַיְשׁוּב, דְּאִי בְּעוּ יָשְׁבוּ בְּמְקוֹמָן אוֹ יִלְכוּ לְעִיר אַחֶרֶת, עַיֵּן מָגֵן אַבְרָהָם (ס״ק יז): **כב** (יט) **כּוֹפִין זֶה אֶת זֶה בְּקִנָּסוֹת.** אַף עַל פִּי שֶׁיִּתְבַּטְּלוּ מִלְּמוּדָם בִּשְׁבִיל זֶה. מַהֲרַ״ש (מגרשסט, סי׳ תלב). וְעַיֵּן לְעֵיל סִימָן כ״ה סָעִיף קָטָן ב׳ מָה שֶׁכָּתַבְתִּי שָׁם בְּשֵׁם מַהֲרַ״ם לוּבְלִין (סי׳ לז):

מִשְׁנָה בְּרוּרָה

יָכוֹל לַחֲזֹר לְבֵיתוֹ מֵחֲמַת אֹנֶס, שֶׁאֵינוֹ רַשַּׁאי לָבוֹא בַּמְּדִינָה, פָּטוּר אֲפִלּוּ הִגִּיעַ זְמַן הֶרֶגֶל, וְדַוְקָא אִם הוּא אָנוּס מֵמֶּשׁ, אֲבָל אִם מֵחֲמַת חוֹב מָמוֹן אוֹ פְּשִׁיעָה לֹא יוּכַל לָבוֹא, לֹא יַפְסִידוּ חֲבֵרָיו חֶלְקָם. וְכָל זֶה לְעִנְיַן הַשְׁלָמַת הַמִּנְיָן וּשְׁכִירוּת הַחַזָּן, אֲבָל אֶתְרוֹג לֹא דָּמֵי לְכָל הָנֵי עִנְיָן (ס״ק מא). (עב) יְשׁוּבִים הַצְּרִיכִים לִשְׂכֹּר מִנְיָן וְחַזָּן, וְיֵשׁ סְבִיבוֹת שֶׁרְגִילִין לָבוֹא שָׁם גַּם כֵּן עִם בְּנֵי בֵיתָם, אֵינָם צְרִיכִים לִתֵּן כְּלוּם לְהַיְשׁוּב, דְּאִי בְּעוּ יָשְׁבוּ בְּמְקוֹמָן אוֹ יִלְכוּ לְעִיר אַחֶרֶת, עַיֵּן מָגֵן אַבְרָהָם (שם). **כב** (ע) **בַּיָּמִים הַנּוֹרָאִים.** רְצוֹנוֹ לוֹמַר אִם יֵשׁ שְׁמוֹנָה אוֹ תִּשְׁעָה אֲנָשִׁים, יְכוֹלִים לָכוֹף אֶחָד לַחֲבֵרוֹ שֶׁלֹּא לְהִשָּׁאֵר פֹּה לְהִתְפַּלֵּל בִּיחִידוּת, אֲבָל אִם מִי מֵהֶן רוֹצֶה לֵילֵךְ לְמָקוֹם אַחֵר שֶׁיֵּשׁ בָּהּ מִנְיָן, (עג) אֵין יְכוֹלִין לְכָפּוֹ כְּלָל: (עא) **מְיוּשָׁבֵי הָעִיר.** אֲפִלּוּ אֵין דָּר בָּעִיר (עד) רַק שְׁלשָׁה אוֹ אַרְבָּעָה בַּעֲלֵי בָּתִּים, אִם יֵשׁ לָהֶם מִשְׂרָתִים וּמְלַמְּדִים לְמַלְאוֹת הַמִּנְיָן: (עב) **לִשְׂכֹּר חַזָּן.** כְּדֵי שֶׁיּוֹצִיאֵם יְדֵי חוֹבָתָם בְּבָרְכוּ וּקְדֻשָּׁה וּכְהַאי גַּוְנָא, וַאֲפִלּוּ (עה) כָּל הַשָּׁנָה כּוֹפִין לָזֶה: (עג) **הַתָּמִיד.** כִּי כֵּיוָן שֶׁיֵּשׁ מִנְיָן בְּעִירָם חָל עֲלֵיהֶם חוֹבַת הַמִּצְוָה. וּבְקֶהִלּוֹת קְטַנּוֹת (עו) יֵשׁ לְכוֹף הַבַּחוּרִים וְהַלּוֹמְדִים שֶׁיִּלְכוּ לְבֵית הַכְּנֶסֶת בְּמָקוֹם שֶׁאֵין מִנְיָן תָּדִיר, כִּי זְמַן תּוֹרָה לְחוּד, וְדַוְקָא קְהִלּוֹת גְּדוֹלוֹת אָז יֵשׁ לַלּוֹמְדִים לְהִתְפַּלֵּל בְּמָקוֹם לִמּוּדָם, שֶׁיֵּשׁ בָּלָאו הָכִי בְּבֵית הַכְּנֶסֶת צִבּוּר, מַה שֶּׁאֵין כֵּן בְּקִבּוּץ קָטָן מֵהֶם. אָמְרוּ חַזַ״ל (ברכות מז:) שָׁרְבִי אֱלִיעֶזֶר בָּא לְבֵית הַכְּנֶסֶת וְלֹא מָצָא שָׁם עֲשָׂרָה, וְשָׁחַרר עַבְדּוֹ וְהִשְׁלִימוֹ לַעֲשָׂרָה, כְּדֵי לְהוֹצִיא רַבִּים יְדֵי חוֹבָתָם בְּקִבּוּשָׁה, מִזֶּה נִלְמוֹד דְּכָל שֶׁכֵּן שֶׁלֹּא יִתְעַצֵּל הָאָדָם בְּטִרְחָא בְּעָלְמָא לְקַבֵּץ מִנְיָן לִתְפִלָּה, וְכַמָּה גְּדוֹלָה הִיא מִצְוַת הָאִישׁ שֶׁדִּירָתוֹ בִּמְקוֹם קִבּוּץ קָטָן, כְּשֶׁרוֹאֶה לְקַבֵּץ תָּמִיד הַמִּנְיָן כְּדֵי שֶׁלֹּא יִתְבַּטֵּל הַתָּמִיד, כִּי אֲפִלּוּ מִי שֶׁהוּא רַק מְצַשָּׂרָה הָרִאשׁוֹנִים אָמְרוּ חַזַ״ל (שם) שֶׁנּוֹטֵל שָׂכָר נֶגֶד כָּל הַבָּאִים אַחֲרֵיהֶם, קַל וָחֹמֶר בָּזֶה שֶׁהוּא עָמֵל לְקַבְּצָם גַּם כֵּן, וְאָמְרוּ חַזַ״ל (יומא פז.) כָּל הַמְזַכֶּה אֶת הָרַבִּים אֵין חֵטְא בָּא עַל יָדוֹ:

א (א) **יֵשׁ לְכַוֵּן.** כִּי אָמְרוּ חַזַ״ל (שבת קיט:) כָּל הָעוֹנֶה אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ בְּכָל כֹּחוֹ קוֹרְעִין לוֹ גְּזַר דִּינוֹ, וּפָרְשׁוּ הָרִאשׁוֹנִים דִּרְשׁוֹנָם לוֹמַר ׳בְּכָל כֹּחוֹ׳ בְּכָל כַּוָּנָתוֹ וּבְכָל אֵיבָרָיו, דְּהֵיְנוּ שֶׁיֹּאמְרֶנָּה בְּלֵב וָנֶפֶשׁ וְלֹא רַק כְּמוֹצִיא בִּשְׂפָתָיו וְלִבּוֹ בַּל עִמּוֹ. גַּם (ס) יְכַוֵּן לִשְׁמֹעַ הַקַּדִּישׁ מִפִּי הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, כְּדֵי שֶׁיֵּדַע עַל מַה הוּא עוֹנֶה אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא וְאָמֵן שֶׁאַחַר דַּאֲמִירַן בְּעָלְמָא. וְכָל שֶׁכֵּן שֶׁצָּרִיךְ לְזָהֵר מְאֹד וּמְאֹד שֶׁלֹּא לְהָשִׂיחַ בְּאֶמְצַע קַדִּישׁ אוֹ קְדֻשָּׁה, וְכִדְאִיתָא בְּמַסֶּכֶת דֶּרֶךְ אֶרֶץ, דְּרַבִּי חֲמָא אַשְׁכְּחֵיהּ לְאֵלִיָּהוּ בְּכַמָּה אַלְפֵי גְּמָלִים טְעוּנִים אֹרֶז וְחִמָּה לְשֵׁם לְאֵלּוּ, וְכָל הַמְדַבֵּר בְּאֵלּוּ הַמְּקוֹמוֹת עָלָיו הַכָּתוּב אוֹמֵר (ישעיה מג כב) ׳וְלֹא אוֹתִי קָרָאתָ יַעֲקֹב׳ [הוּבָא בְּבֵית יוֹסֵף סִימָן (קכ״ח) [קכ״ה] (ד״ה

שַׁעַר הַצִּיּוּן

(עב) מָגֵן אַבְרָהָם (ס״ק יז): **כב** (עג) מוֹכֵחַ מֵהַגָּהוֹת מֵימוֹנִיּוֹת (תפלה פי״א אות א) וּפְשׁוּט: (עד) אֵלִיָּה רַבָּה (ס״ק כא): (עה) אֲחֵרוֹנִים: (עו) אֵלִיָּה רַבָּה (ס״ק כב) בְּשֵׁם (הַדְּרִישָׁה) [דְּרִשׁוֹת מַהֲרַ״שׁ] (מגרשסט, סי׳ תלב):

א (ס) בֵּית יוֹסֵף סִימָן קכ״ה (ד״ה ולאחר שיסיים): (ז) טוּר: (ג) פְּרִי מְגַדִּים (משׁ״ז סק״א): (ד) אֵלִיָּה רַבָּה (ס״ק א) וּפְרִי מְגַדִּים (שם): (ה) אֵלִיָּה רַבָּה (שם).

(ו) מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ב): (ז) אֵלִיָּה רַבָּה (סק״א) וּפְרִי מְגַדִּים (משׁ״ז סק״א) וְדֶרֶךְ הַחַיִּים (דיני קדיש ועניית אמן ס״ה): (י) טוּר: (יא) בֵּית יוֹסֵף (ד״ה ואני תמה): (יב) שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה (סק״ב):

לִיקוּטֵי דִּבְרֵי הָרַב: א] ובסידור הרב כתוב בפת״ח.

Mishna Brura Menukad © Copyright Oz Vehadar - עוז והדר
Sacred Text - If printed do not throw away, requires genizah

הִלְכוֹת בִּרְכוֹת הַשַּׁחַר סִימָן נו

(ג) [ב] (ד) לִמְבָרַךְ (הַגָּהוֹת אָשֵׁר״י (ברכות פ״ג סי׳ יט) בְּשֵׁם אוֹר זָרוּעַ (מ״א סי׳ נז) כָּתַב דִּלְפֵרוּשׁ רִאשׁוֹן (תוס׳ ברכות ג. ד״ה ועונין) לֹא יַפְסִיק בֵּין שְׁמֵהּ לְרַבָּא, וּלְפֵרוּשׁ רִ״י (שם בתוס׳) אֵין לְהַפְסִיק בֵּין רַבָּא לִמְבָרַךְ). [ב]וְלַעֲנוֹת אוֹתוֹ (ה) בְּקוֹל רָם, [ג]וּלְהִשְׁתַּדֵּל לָרוּץ כְּדֵי (ו) לִשְׁמֹעַ (ג) [ג] קַדִּישׁ. הַגָּהּ: (ז) וְיֵשׁ לַעֲמֹד כְּשֶׁעוֹנִין (ד) [ד] קַדִּישׁ וְכָל (ח) דָּבָר שֶׁבִּקְדֻשָּׁה. וּמִי שֶׁבָּא לְבֵית הַכְּנֶסֶת וְשׁוֹמֵעַ הַקָּהָל עוֹנִין קַדִּישׁ, (ט) עוֹנֶה עִמָּהֶם אַף עַל פִּי שֶׁלֹּא שָׁמַע שְׁלִיחַ צִבּוּר שֶׁאָמַר יִתְגַּדַּל וְכוּ׳ (הגהות חדשים במרדכי דברכות (הג׳ שלטי הגבורים על המרדכי פ״ז אות ד)). וְגַם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר צָרִיךְ לוֹמַר יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, (י) [א]וּכְשֶׁמַּתְחִיל יִתְגַּדַּל יֵשׁ לוֹמַר (יא) ׳וְעַתָּה יִגְדַּל נָא (ה) [ה] כֹּחַ׳ וְגוֹ׳ (במדבר יד יז) ׳זְכֹר רַחֲמֶיךָ׳ וְגוֹ׳ (תהלים כה ו): ב [ד]כְּשֶׁשְּׁלִיחַ צִבּוּר אוֹמֵר יִתְבָּרַךְ כָּל הָעָם עוֹנִים אָמֵן, וְכֵן כְּשֶׁאוֹמֵר בְּרִיךְ הוּא וְכֵן כְּשֶׁאוֹמֵר וְאִמְרוּ אָמֵן. וְלֹא נָהֲגוּ לוֹמַר אָמֵן (יב) אַחַר

ב תּוֹסָפוֹת שֶׁם בְּשַׁבָּת (ד״ה כל העונה) עַל פִּי הַפְּסִיקְתָּא וְזֹהַר פָּרָשָׁה תְּרוּמָה (ח״ב דף קכט:). ג שֶׁם בַּזֹּהַר (קסו.). ד הָרַמְבַּ״ם בְּסֵדֶר הַתְּפִלּוֹת (נוסח הקדיש).

שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה

בִּתְשׁוּבוֹת כְּתַב יָד (סי׳ קלה) כְּשֵׁם שֶׁאָסוּר לַעֲבֹר נֶגֶד הַמִּתְפַּלֵּל, כָּךְ אָסוּר לַעֲבֹר נֶגֶד הָאוֹמֵר קַדִּישׁ: [ב] לִמְבָרַךְ. עַיֵּן בַּאֵר הֵיטֵב. וְעַיֵּן בִּרְכֵּי יוֹסֵף (סק״ג) דִּלְפִי מַה שֶּׁכָּתַב הַמָּגֵן אַבְרָהָם (סק״ב) דְּאֵין לְהַפְסִיק לֹא בֵּין שְׁמֵהּ לְרַבָּא וְלֹא בֵּין רַבָּא לִמְבָרַךְ, יֵשׁ לִגְרֹס וְלֹא יַפְסִיק בֵּין שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ, וְהָכִי גָּרַס בְּלֶחֶם חֲמוּדוֹת (דברי חמודות ברכות פ״ג אות סא). אַךְ בְּדַרְכֵי מֹשֶׁה (אות א) לֹא הִזְכִּיר כִּי אִם בֵּין רַבָּא לִמְבָרַךְ עַיֵּן שָׁם. וּמַה שֶּׁכָּתַב הַבַּאֵר הֵיטֵב מִן כָּל בִּרְכָתָא, וּבְיָמִים שֶׁכּוֹפְלִים בַּקַּדִּישִׁים לְעַלָּא וּלְעַלָּא, אֵין לוֹמַר מִן רַק מִכָּל, כְּדֵי שֶׁלֹּא יִהְיֶה רַק עֶשְׂרִים וּשְׁמוֹנֶה תֵּבוֹת עַיֵּן שָׁם, וְלָזֶה רָמְזוּ הָעוֹנֶה אָמֵן בְּכָל כֹּחוֹ (שבת קיט:). וּמַה שֶּׁכָּתַב שֶׁאֵינוֹ בַּכַּוָּנוֹת לוֹמַר (עָלְמַיָּא) [לְעָלְמֵי] בְּלֹא וָא״ו, הַמְעַיֵּן שָׁם יִמְצָא שֶׁכֵּן הוּא, וְגַם בְּשַׁלְמֵי צִבּוּר (דיני קדיש ופירושו סכ״ה) כָּתַב כֵּן לוֹמַר (עָלְמַיָּא) [לְעָלְמֵי] בְּלֹא וָא״ו. וְעַיֵּן בְּבֵית יוֹסֵף (ד״ה כתב ה״ר דוד) שֶׁזֶּה הָיָה דַּעַת מַהֲרִ״י אַבּוּהַב: [ג] קַדִּישׁ. עַיֵּן בַּאֵר הֵיטֵב. וְכָתַב בִּרְכֵּי יוֹסֵף (סק״א) בְּשֵׁם מַהֲרִ״י מוֹלְכוֹ (סי׳ יט) כְּשֶׁמִּתְפַּלְּלִין בְּעֶזְרַת בֵּית הַכְּנֶסֶת בִּשְׁנַיִם וּשְׁלֹשָׁה מְקוֹמוֹת, וּבְעוֹד שֶׁזֶּה אוֹמֵר בְּחַיֵּיכוֹן זֶה אוֹמֵר יִתְגַּדַּל וְכַיּוֹצֵא, וְאִי אֶפְשָׁר לַעֲנוֹת שְׁנַיִם אוֹ שְׁלֹשָׁה קַדִּישִׁים, יַעֲנֶה עַל הָרִאשׁוֹן דַּוְקָא עַיֵּן שָׁם. וְיֵשׁ לִמְחוֹת בְּיַד הַנּוֹהֲגִין לוֹמַר הַקַּדִּישׁ עִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר בְּשָׁעָה שֶׁהוּא מְנַגֵּן, וְזֶה לְשׁוֹן הָרֹא״שׁ בִּתְשׁוּבָה כְּלָל ד׳ סִימָן י״ט דָּבָר פָּשׁוּט הוּא שֶׁאֵין לוֹמַר קַדִּישׁ עִם הַחַזָּן עַיֵּן שָׁם, וֶהֱבִיאוֹ בְּשַׁלְמֵי צִבּוּר (שם ס״ק יח): [ד] קַדִּישׁ. עַיֵּן בַּאֵר הֵיטֵב. וּמַה שֶּׁכָּתַב דִּבְקַדִּישׁ עַרְבִית שֶׁל שַׁבָּת יֵשׁ לַעֲמֹד, עַיֵּן בְּשַׁלְמֵי צִבּוּר (שם סי״ז) שֶׁכָּתַב שֶׁמּוֹרֵנוּ הָרַב חַיִּים וִיטַל בְּסִדּוּרוֹ כָּתַב דְּיֵשׁ לָקוּם בְּקַדִּישׁ בָּרְכוּ דְּעַרְבִית שֶׁל שַׁבָּת (וְרוֹצֶה לוֹמַר אוֹתָן הַנּוֹהֲגִין לוֹמַר קַדִּישׁ קֹדֶם בָּרְכוּ שֶׁל קַבָּלַת שַׁבָּת), וּדְלֹא כְּמַשְׁמָעוּת הַבַּאֵר הֵיטֵב דְּמַשְׁמַע דְּעַל הַקַּדִּישׁ שֶׁאַחַר תְּפִלַּת עַרְבִית קָאָמַר דְּזֶה אֵינוֹ, דְּזֶה דִּינוֹ כִּשְׁאָר קַדִּישִׁים. וְעַיֵּן בִּפְרִי עֵץ חַיִּים (שער הקדישים סוף פ״ד) בְּהַגָּהוֹת מַהֲרִ״י צָמַח שֶׁלְּפִי שֶׁהַקַּדִּישׁ אַחַר קַבָּלַת שַׁבָּת כְּשֶׁהוּא עוֹמֵד צָרִיךְ לִהְיוֹת נִשְׁאָר מְעֻמָּד, (וּלְפִי מַה שֶּׁכָּתַב הַשַּׁלְמֵי צִבּוּר לָאו מֵהַאי טַעֲמָא אָתִינַן עֲלֵהּ), שֶׁשָּׁם קַבָּלַת הָרוּחַ עַיֵּן שָׁם, לָכֵן בְּוּפְרוֹס עָלֵינוּ שֶׁשָּׁם קַבָּלַת הַנְּשָׁמָה שֶׁל שַׁבָּת עַיֵּן שָׁם, וְאֶפְשָׁר שֶׁרוֹצֶה לוֹמַר שֶׁגַּם הַקַּדִּישׁ שֶׁל אַחַר וּפְרוֹס יִהְיֶה בַּעֲמִידָה מִשּׁוּם זֶה: [ה] כֹּחַ. עַיֵּן בַּאֵר הֵיטֵב. וּבְבִרְכֵּי יוֹסֵף (סק״ד) כָּתַב בְּשֵׁם מַר זְקֵנוֹ הָרַב שֶׁכָּתַב בְּשֵׁם צְרוֹר הַחַיִּים (הדרך הראשון סק״ז) שֶׁכָּתַב יֵשׁ בְּנֵי אָדָם שֶׁאוֹמְרִים ׳וְעַתָּה יִגְדַּל׳ כוּ׳, וְשָׁמַעְתִּי מִמּוֹרִי הָרַשְׁבָּ״א שֶׁשָּׁמַע מִמּוֹרֵנוּ הָרַמְבַּ״ן שֶׁלֹּא אָמַר שׁוּם עִנְיָן, אֲבָל הָיָה נוֹהֵג לוֹמַר ׳זְכֹר רַחֲמֶיךָ ה״ כוּ׳, לְפִי שֶׁאָמְרוּ בִּבְרָכוֹת (ג.) בְּשָׁעָה שֶׁאוֹמְרִים אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא כוּ׳ עַיֵּן שָׁם. וְנִרְאֶה דְּגַם פָּסוּק זֶה אֵין לוֹמַר כְּשֶׁעוֹמֵד בְּמָקוֹם שֶׁאֵין רַשַּׁאי לְהַפְסִיק:

בַּאֵר הֵיטֵב

שֶׁהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר הָיָה אוֹמֵר וַיְכֻלּוּ וּבִרְכַּת מָגֵן אָבוֹת וּבְיִתְגַּדַּל עַד כָּאן. וּבְסֵפֶר מַטֵּה מֹשֶׁה סִימָן תי״א הֵבִיא בְּשֵׁם מִדְרָשׁ שֶׁחָכָם אֶחָד נִתְרָאֶה לְתַלְמִידוֹ בַּחֲלוֹם, וְרָאָה הַתַּלְמִיד שֶׁהָיָה לוֹ כֶּתֶם עַל מִצְחוֹ, וְאָמַר לוֹ מִפְּנֵי מָה אֵרַע לְךָ כָּךְ, אָמַר לוֹ מִפְּנֵי שֶׁלֹּא הָיִיתִי נִזְהָר מִלְּדַבֵּר כְּשֶׁהַחַזָּן הָיָה אוֹמֵר קַדִּישׁ: (ג) לִמְבָרַךְ. מְבָרַךְ בְּקָמַץ תַּחַת הַבֵּי״ת, וּפַתָּ״ח תַּחַת הָרֵי״שׁ. לְעָלַם, בְּקָמַץ תַּחַת הָעַיִ״ן. שְׁלָ״ה (מס׳ תמיד פרק נר מצוה לז). וּלְעָלְמֵי, בְּוָי״ו, עַיֵּן בֵּית יוֹסֵף (ד״ה כתב ה״ר דוד), וְהַבַּאֵר הֵיטֵב אֲשֶׁר לְפָנַי כָּתַב לְעָלְמֵי בְּלֹא וָי״ו בְּשֵׁם כַּוָּנַת הָאֲרִ״י זַ״ל (שער הכוונות דרושי הקדיש), וְאֵינוֹ כֵּן עַיֵּן שָׁם. יִתְבָּרַךְ, בְּלֹא וָי״ו. דִּי בְרָא, שְׁתֵּי תֵּבוֹת. מִן כָּל בִּרְכָתָא, עַיֵּן בַּכַּוָּנוֹת (שם ובפרי עץ חיים שער הקדישים פרק ג) וּבְיַד אַהֲרֹן (הגה״ט): (ג) קַדִּישׁ. אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא עֲדִיף טְפֵי מִקְּדֻשָּׁה וּמוֹדִים, עַל כֵּן אִם שָׁמַע קַדִּישׁ וּקְדֻשָּׁה אוֹ מוֹדִים וְאִי אֶפְשָׁר לַעֲנוֹת שְׁנֵיהֶם, יַעֲנֶה אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא. בְּאֵר שֶׁבַע (סי׳ לא), וְכֵן כָּתַב בִּתְשׁוּבַת שֵׁי לַמּוֹרָא סִימָן ט׳. כָּתַב הַמָּגֵן אַבְרָהָם (סק״א) נִרְאֶה לִי דְּאִם יֵשׁ שְׁנֵי בָּתֵּי כְּנֵסִיּוֹת לְפָנָיו בָּעִיר בְּאֶחָד מַגִּיעִים לִקְדֻשָּׁה וּבְאֶחָד לְקַדִּישׁ שֶׁאַחַר שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה, יֵלֵךְ וְיַעֲנֶה קְדֻשָּׁה, כִּי שָׁם יִשְׁמַע גַּם כֵּן קַדִּישׁ אַחַר הַתְּפִלָּה עַיֵּן סִימָן ק״ט. וְאִם הִתְחִיל לַעֲנוֹת קְדֻשָּׁה לֹא יַפְסִיק בּוֹ לַעֲנוֹת אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא. פְּרִי חָדָשׁ סִימָן קכ״ה (ס״א): (ד) קַדִּישׁ. בְּדַרְכֵי מֹשֶׁה (אות ה) כָּתַב שֶׁמַּהֲרִי״ל (מנהגים, הל׳ תפלה) לֹא הָיָה עוֹמֵד לְקַדִּישׁ, אַךְ כָּל קַדִּישׁ שֶׁתְּפָסוֹ מְעֻמָּד הָיָה נִשְׁאָר עוֹמֵד עַד אַחַר אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, וְכֵן כָּתַב הַשְּׁיָרֵי כְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה אֲנִי נוֹהֵג נַמִּי כְּמַהֲרִי״ל, עַיֵּן סִימָן נ״ה (הגה״ט סק״א). וְכֵן כָּתַב בְּסֵפֶר כַּוָּנוֹת (פרי עץ חיים שער הקדישים פרק ד) דְּהָאֲרִ״י זַ״ל וְזֶה לְשׁוֹנוֹ שָׁם, מַה שֶּׁנִּרְאֵית מֵהַיְרוּשַׁלְמִי שֶׁצָּרִיךְ לָקוּם בַּעֲנִיַּת אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, טָעוּת הוּא, כִּי אֵינוֹ מֵהַיְרוּשַׁלְמִי מַמָּשׁ רַק חָכָם אֶחָד עֲשָׂאוֹ עַד כָּאן. וְעַיֵּן מַה שֶּׁכָּתַב הַמָּגֵן אַבְרָהָם (סק״ד). וּבַכַּוָּנוֹת אִיתָא שָׁם (שער הכוונות סוף דרושי הקדיש) הַגָּהָ״ה וְזֶה לְשׁוֹנוֹ, מַה שֶּׁמּוֹרִי זַ״ל הָיָה נוֹהֵג הוּא כִּי בְּכָל הַקַּדִּישִׁים שֶׁל אַחַר הָעֲמִידָה דְּשַׁחֲרִית מִנְחָה עַרְבִית הָיָה נִשְׁאָר עוֹמֵד, וּבְשֶׁל תִּתְקַבֵּל וְשֶׁל חֲזָרַת סֵפֶר תּוֹרָה, הָיָה עוֹנֶה וְאַחַר כָּךְ הָיָה יוֹשֵׁב עַיֵּן שָׁם. וְעַיֵּן בְּסֵפֶר נָגִיד וּמְצַוֶּה. וּמַהֲרִ״י סְרוּק זַ״ל כָּתַב דִּבְקַדִּישׁ עַרְבִית שֶׁל שַׁבָּת יֵשׁ לַעֲמֹד: (ה) כֹּחַ. וְהָאֲרִ״י זַ״ל (שער הכוונות שם) לֹא הָיָה רוֹצֶה לְאָמְרוֹ, וְכִמְעַט הָיָה מְגַמְגֵּם וְאוֹמֵר שֶׁאֵינוֹ מֵהַתִּקּוּנִים (תיקוני זוהר דף יג.). וְכָתַב הַמָּגֵן אַבְרָהָם (סק״ז) וְלָכֵן אֵין לְאָמְרוֹ בֵּין יִשְׁתַּבַּח לְיוֹצֵר אוֹ בֵּין גְּאֻלָּה לִתְפִלָּה וּבְכָל מָקוֹם שֶׁאָסוּר לְהַפְסִיק. שְׁלָ״ה (שם אות לט) וּבַ״ח (סי׳ רלו ס״ג). הַחַזָּן חוֹזֵר וְאוֹמֵר אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, אַף שֶׁכְּבָר אָמַר וְאִמְרוּ אָמֵן. תְּשׁוּבַת דַּרְכֵי נֹעַם חֵלֶק אֹרַח חַיִּים סִימָן (י״ח) [י״א], וְעַיֵּן בִּתְשׁוּבַת נֶאֱמַן שְׁמוּאֵל סִימָן א׳. אֲבָל בְּשִׁיּוּרֵי כְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה (הגה״ט סק״ו) כָּתַב דְּלָאו שַׁפִּיר עָבֵיד, אֶלָּא דְּהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר חוֹזֵר לַעֲנוֹת יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, וְלֹא אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, דְּהָוֵה כְּעוֹנֶה אָמֵן שְׁתֵּי פְּעָמִים. עַיֵּן סִימָן ס״א סָעִיף י״ב בְּהַגָּ״ה וּבְמַה שֶּׁכָּתַבְתִּי שָׁם (סק״י), וְעַיֵּן הֲלָכוֹת קְטַנּוֹת חֵלֶק א׳ סִימָן ט״ז:

מִשְׁנָה בְּרוּרָה

וּמַחֲצִית הַשֶּׁקֶל (סק״ב) דְּהַיְנוּ שֶׁלֹּא יַפְסִיק בִּשְׁתִיקָה בֵּינֵיהֶם, אֲבָל אֵין צָרִיךְ לוֹמַר בִּנְשִׁימָה אַחַת: (ד) לִמְבָרַךְ. עַיֵּן בְּמָגֵן אַבְרָהָם (סק״ב). וּלְפִי דְּבָרָיו, גַּם בֵּין יְהֵא שְׁמֵהּ לְרַבָּא אֵין לְהַפְסִיק: (ה) בְּקוֹל רָם. שֶׁעַל יְדֵי זֶה (יג) מִתְעוֹרֵר הַכַּוָּנָה וְעַל יְדֵי קוֹל זֶה (יד) מִתְבַּטְּלִין גְּזֵרוֹת קָשׁוֹת. (טו) וּמִכָּל מָקוֹם לֹא יִתֵּן קוֹלוֹת גְּדוֹלוֹת שֶׁיִּתְלוֹצְצוּ עָלָיו בְּנֵי אָדָם וְיִגְרֹם לָהֶם חֵטְא: (ו) לִשְׁמֹעַ קַדִּישׁ. שֶׁעֲנִיַּת אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא הוּא מִצְוָה גְּדוֹלָה מְאֹד. אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא (טז) עָדִיף טְפֵי מִקְּדֻשָּׁה וּמוֹדִים, לָכֵן בִּקְהִלּוֹת גְּדוֹלוֹת בַּעֲזָרָה שֶׁיֵּשׁ כַּמָּה מִנְיָנִים, כְּשֶׁשּׁוֹמֵעַ שְׁתֵּיהֶם כְּאֶחָד יַעֲנֶה אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא. וּמִכָּל מָקוֹם (יז) אִם יֵשׁ לְפָנָיו שְׁתֵּי בָּתֵּי כְנֵסִיּוֹת, בְּאֶחָד מַגִּיעִים לְקַדִּישׁ שֶׁאַחַר שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה וּבְאֶחָד מַגִּיעִים לִקְדֻשָּׁה, יֵלֵךְ וְיַעֲנֶה קְדֻשָּׁה, כִּי שָׁם יִשְׁמַע גַּם כֵּן הַקַּדִּישׁ שֶׁלְּאַחַר שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה. אָסוּר לְהַפְסִיק בְּאֶמְצַע אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא כְּשֶׁשּׁוֹמֵעַ קְדֻשָּׁה, וּלְהֵפֶךְ צָרִיךְ עִיּוּן [חַיֵּי אָדָם (ח״א כלל ל ס״ו)]: (ז) וְיֵשׁ לַעֲמֹד. עַד (יח) אַחַר שֶׁיְּסַיֵּם אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא, וְיֵשׁ אוֹמְרִים (יט) שֶׁיֵּשׁ לַעֲמֹד עַד אָמֵן שֶׁלְּאַחַר יִתְבָּרַךְ וְכוּ׳ וְאִמְרוּ אָמֵן: (ח) דָּבָר וְכוּ׳. וְיֵשׁ אוֹמְרִים (כ) שֶׁאֵין צָרִיךְ לַעֲמֹד, אֶלָּא שֶׁכָּל קַדִּישׁ שֶׁתּוֹפְסוֹ מְעֻמָּד, כְּגוֹן לְאַחַר הַלֵּל, לֹא יֵשֵׁב עַד שֶׁיַּעֲנֶה אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא, (כא) וְיֵשׁ לָחֹשׁ לְדִבְרֵי הַמַּחְמִירִים, וְיֵשׁ לִלְמֹד קַל וָחֹמֶר מֵעֶגְלוֹן מֶלֶךְ מוֹאָב שֶׁהָיָה נָכְרִי וְקָם מֵעַצְמוֹ מֵעַל כִּסְאוֹ לִדְבַר ה׳, כָּל שֶׁכֵּן אֲנַחְנוּ עַמּוֹ. וּבַכַּוָּנוֹת (שער הכוונות סוף דרושי הקדיש) אִיתָא שֶׁהָאֲרִיזַ״ל הָיָה נוֹהֵג בְּכָל הַקַּדִּישִׁים שֶׁלְּאַחַר עֲמִידָה דְּשַׁחֲרִית מִנְחָה עַרְבִית הָיָה נִשְׁאָר עוֹמֵד, וּבְשֶׁל תִּתְקַבֵּל וְשֶׁל חֲזָרַת סֵפֶר תּוֹרָה הָיָה עוֹנֶה וְאַחַר כָּךְ הָיָה יוֹשֵׁב. וּבְקַדִּישׁ עַרְבִית שֶׁל שַׁבָּת, לְהַנּוֹהֲגִין לוֹמַר קַדִּישׁ קֹדֶם בָּרְכוּ, (כב) גַּם כֵּן יֵשׁ אוֹמְרִים שֶׁיֵּשׁ לַעֲמֹד: (ט) עוֹנֶה עִמָּהֶם. אֲפִלּוּ אִם בָּא (כג) בְּעֵת גְּמַר עֲנִיַּת אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא, דְּהַיְנוּ שֶׁאוֹמְרִים מְבָרַךְ וְכַדּוֹמֶה, אֲפִלּוּ הָכִי יֹאמַר יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא וְכוּ׳, וְלֹא יֹאמַר אָמֵן, דְּאָמֵן קָאֵי עַל יִתְגַּדֵּל דִּשְׁלִיחַ צִבּוּר, אֲבָל יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא שֶׁבַח בְּאַפֵּי נַפְשֵׁיהּ הוּא. וְכֵן (כד) לְעִנְיַן קְדֻשָּׁה אִם בָּא קֹדֶם שֶׁהִשְׁלִימוּ, מֻתָּר לֵאמֹר עִמָּהֶם. וְאִם בָּא בְּעֵת (כה) שֶׁרֹב הַצִּבּוּר אוֹמְרִים אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא יֹאמַר גַּם כֵּן עִמָּהֶם אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא, (כו) אִם יָכוֹל אָז לְכַוֵּן דַּעְתּוֹ בַּעֲנִיַּת הָאָמֵן שֶׁיִּתְבּוֹנֵן עַל מַה הוּא עוֹנֶה. [כֵּן נִרְאֶה לַעֲנִיּוּת דַּעְתִּי כַּוָּנַת הַמָּגֵן אַבְרָהָם סָעִיף קָטָן ה׳ וְעַיֵּן בִּלְבוּשֵׁי שְׂרָד]: (י) וּכְשֶׁמַּתְחִיל. כְּלוֹמַר (כז) קֹדֶם שֶׁהִתְחִיל, דִּבְשָׁעָה שֶׁאוֹמֵר הַחַזָּן יִתְגַּדֵּל צָרִיךְ לִשְׁמֹעַ וְלִשְׁתֹּק, כַּמְבֹאָר בְּרֵישׁ סִימָן קכ״ה, דְּצָרִיךְ לְהַאֲזִין וּלְהָבִין מַה שֶּׁאוֹמֵר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, וְגַם שֶׁיֵּדַע אַחַר כָּךְ עַל מָה עוֹנֶה אָמֵן: (יא) וְעַתָּה יִגְדַּל. וְהָאֲרִ״י זַ״ל (שער הכוונות שם) לֹא הָיָה רוֹצֶה שֶׁיֹּאמְרוּ, וְכִמְעַט הָיָה מְגַמְגֵּם וְאוֹמֵר שֶׁאֵינוֹ מֵהַתִּקּוּנִים (תיקוני זוהר דף יג.). וְלָכֵן (כח) אֵין לְאָמְרוֹ בֵּין יִשְׁתַּבַּח לְיוֹצֵר אוֹ בְּקַדִּישׁ דְּעַרְבִית שֶׁהוּא בֵּין גְּאֻלָּה לִתְפִלָּה וּבְכָל מָקוֹם שֶׁאָסוּר לְהַפְסִיק: ב (יב) אַחַר יִתְבָּרַךְ. אֲבָל אַחַר יִתְגַּדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ שְׁמֵיהּ רַבָּא

שַׁעַר הַצִּיּוּן

(יג) בֵּית יוֹסֵף (ד״ה אהא דאמרינן): (יד) פְּסִיקְתָּא (הובאה בתוס׳ שבת קיט: ד״ה כל העונה): (טו) אַחֲרוֹנִים: (טז) מָגֵן אַבְרָהָם (סק״א): (יז) מָגֵן אַבְרָהָם (שם): (יח) מַהֲרִי״ל (מנהגים, הל׳ תפלה): (יט) אֵלִיָּה רַבָּה (סק״ג): (כ) מַהֲרִי״ל (שם) וְטַ״ז (סי׳ נג סק״א): (כא) מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ד): (כב) שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה (סק״ד): (כג) פְּרִי מְגָדִים (א״א סק״ה): (כד) בַּאֵר הֵיטֵב סִימָן נ״ה (ס״ק טז): (כה) פְּרִי מְגָדִים (שם): (כו) מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ה): (כז) מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ו): (כח) אַחֲרוֹנִים:

ליקוטי דברי הרב: א] ובשו״ע הרב (ס״ד) כתב: צריך להזהיר להאומרים ועתה יגדל נא וגו׳ זכור וגו׳ שיאמרו קודם שיתחיל הש״ץ יתגדל.

Mishna Brura Menukad © Copyright Oz Vehadar - עוז והדר
Sacred Text - If printed do not throw away, requires genizah

הִלְכוֹת בִּרְכוֹת הַשַּׁחַר סִימָן נו נז

(ו) [ו] יִתְבָּרֵךְ וְלֹא (יג) אַחַר בְּרִיךְ הוּא, (יד) וְלֹא יַפְסִיק בֵּין בְּרִיךְ הוּא (ז) לְעֵלָּא מִכָּל בִּרְכָתָא וְכוּ׳: ג [ה]הָעוֹנִים עַד לְעָלְמֵי עָלְמַיָּא בִּלְבַד טוֹעִים הֵם, כִּי אָסוּר לְהַפְרִיד בֵּין (טו) עָלְמַיָּא לְיִתְבָּרֵךְ: ד [ו]כְּשֶׁאוֹמֵר הַחַזָּן יִתְגַּדַּל כּוֹרֵעַ וְכֵן בִּיהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא וְכֵן בְּיִתְבָּרֵךְ וְכֵן בִּבְרִיךְ הוּא וְכֵן בְּאָמֵן: ה [ז]לְאַחַר שֶׁסִּיֵּם הַקַּדִּישׁ פּוֹסֵעַ שָׁלֹשׁ פְּסִיעוֹת [ח]וְאַחַר כָּךְ אוֹמֵר עֹשֶׂה שָׁלוֹם וְכוּ׳:

נז דִּין בָּרְכוּ וַעֲנִיָּתוֹ. וּבוֹ ב׳ סְעִיפִים:

א (א) [א]אוֹמֵר שְׁלִיחַ צִבּוּר בָּרְכוּ אֶת ה׳ הַמְבֹרָךְ (ג) [א] (ב) * וְעוֹנִים אַחֲרָיו בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד, (ג) (ג) [ב]וְחוֹזֵר שְׁלִיחַ צִבּוּר (ד) וְאוֹמֵר בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד. וְנָהֲגוּ שֶׁהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר מַאֲרִיךְ בְּבָרְכוּ וְהַקָּהָל אוֹמְרִים יִתְבָּרֵךְ וְיִשְׁתַּבַּח וְכוּ׳ (ה) בְּעוֹד שֶׁהוּא (ג) [ג] מַאֲרִיךְ בְּבָרְכוּ (טור): ב [ג]מָקוֹם שֶׁנָּהֲגוּ לִצְעֹק עַל חַבְרֵיהֶם בֵּין קַדִּישׁ וּבָרְכוּ לְיוֹצֵר אוֹר, אוֹ לְדַבֵּר בְּצָרְכֵי רַבִּים, (ו) טוֹעִים הֵם. (וְעַיֵּן לְעֵיל סוֹף סִימָן נ״ד (פ״ג)):

ה תְּשׁוּבַת ר׳ יוֹסֵף גִּיקְטִילְיָא (הובאה בב״י ד״ה ולענין). ו לְשׁוֹן הַכָּל בּוֹ (סי׳ ז). ז בֵּית יוֹסֵף (ד״ה נהגו) בְּשֵׁם מִנְהָג. ח תְּרוּמַת הַדֶּשֶׁן סִימָן י״ג.

א בְּרָכוֹת מ״ט (ע״ב). ב רַבֵּנוּ יוֹנָה (לו: ד״ה מכיון) וְהָרֹא״ש (פ״ז סי׳ כו) בְּשֵׁם רִ״י בַּרְצְלוֹנִי בְּשֵׁם רַב סְעַדְיָה (סידור, קריאת התורה). ג סֵפֶר הַמַּנְהִיג (דיני תפלה סי׳ כו).

בְּאֵר הֵיטֵב

ב (ו) יִתְבָּרֵךְ. וּבַכַּוָּנוֹת (שער הכוונות, דרושי הקדיש דרוש א) חֲשִׁיב חֲמִשָּׁה אֲמֵנִים דְּצָרִיךְ לַעֲנוֹת בְּקַדִּישׁ, וְכֵן כָּתַב הַיַּד אַהֲרֹן (הגה״ט): (ז) לְעֵלָּא. כָּתַב ט״ז (סק״ג) שֶׁמַּעְתִּי רַבִּים טוֹעִים בְּשָׁעָה שֶׁהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אוֹמֵר בְּרִיךְ הוּא, עוֹנִים גַּם הֵם תֵּבוֹת אֵלּוּ בְּרִיךְ הוּא לְעֵלָּא, וְזֶה וַדַּאי חֲרוּף הוּא, דְּמַשְׁמַע דְּמִתְבָּרֵךְ רַק לְעֵלָּא וְלֹא לְתַתָּא חַס וְשָׁלוֹם, אֶלָּא יֵשׁ לָהֶם לוֹמַר גַּם מִכָּל בִּרְכָתָא וְשִׁירָתָא. וּבִשְׁלָ״ה (מס׳ תמיד פרק נר מצוה אות לו) כָּתַב שֶׁיֹּאמַר עַד דַּאֲמִירָן בְּעָלְמָא, וְכֵן כָּתַב בַּכַּוָּנוֹת (שם). אֲבָל הַמָּגֵן אַבְרָהָם (סק״ט) כָּתַב וְלִי נִרְאֶה מִנְהַג הַקַּדְמוֹנִים עִקָּר, שֶׁהָיוּ אוֹמְרִים עַד יִתְבָּרֵךְ בִּלְבַד, עַיֵּן שָׁם הַטַּעַם:

א (ג) וְעוֹנִים. וְאִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אוֹמֵר בְּלַחַשׁ וְלֹא שָׁמַע מִמֶּנּוּ בָּרְכוּ, רַק שָׁמַע הַקָּהָל עוֹנִים, אוֹמֵר אַחֲרֵיהֶם אָמֵן, כְּמוֹ שֶׁכָּתוּב בְּסִימָן קל״ט סָעִיף ו׳ בְּהַגָּ״ה. הַטַּעַם שֶׁאוֹמֵר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר בָּרְכוּ וְלֹא נְבָרֵךְ כְּמוֹ בְּזִמּוּן, עַיֵּן תּוֹסְפוֹת יוֹם טוֹב בְּפֶרֶק ז׳ דִּבְרָכוֹת מִשְׁנָה ג׳, וּבִתְשׁוּבַת מַטֵּה יוֹסֵף חֵלֶק ב׳ (או״ח) סִימָן ט״ו: (ג) וְחוֹזֵר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר וְאוֹמֵר. וְאִם אֵין שָׁם עֲשָׂרָה בְּלֹא הוּא, אִם לֹא עָנָה עִמָּהֶם לֹא יָצָא יְדֵי חוֹבָתוֹ. אֲגֻדָּה (ברכות סי׳ צח), מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ב): (ג) מַאֲרִיךְ. דַּוְקָא בִּשְׁעַת הַנִּגּוּן, אֲבָל בְּשָׁעָה שֶׁאוֹמֵר הַתֵּבוֹת לֹא יֹאמַר כְּלוּם. וְאִם אֵין הַחַזָּן מַאֲרִיךְ בְּבָרְכוּ, מוּטָב שֶׁיִּשְׁתֹּק וִיכַוֵּן מַה שֶּׁאוֹמֵר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, כְּדֵי שֶׁיַּעֲנֶה בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד. לְבוּשׁ (ס״ב), וְהַגָּהַת יֵשׁ נוֹחֲלִין (אזהרת התפילה אות יד). [הַנּוֹהֲגִין לוֹמַר ׳אֶת ה׳ אֱלֹהֶיךָ תִּירָא׳ (דברים ו יג) כְּשֶׁיַּגִּיעַ הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר לְאֶת, כָּתַב רַשׁ״ל (שו״ת סי׳ סד) שֶׁאֵינוֹ מִקַּבָּלָה וְלֹא מִיסוֹד הַחָכְמָה]:

שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה

ב [ו] יִתְבָּרֵךְ. עַיֵּן בְּאֵר הֵיטֵב. עַיֵּן שָׁם בַּכַּוָּנוֹת דְּאִם מְסַיֵּם הָעוֹנָה עַד בְּעָלְמָא קֹדֶם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, צָרִיךְ לַעֲנוֹת אָמֵן אַחַר שְׁמֵהּ דְּקֻדְשָׁא בְּרִיךְ הוּא עַיֵּן שָׁם. וּמִזֶּה מְבֹאָר שֶׁצָּרִיךְ לוֹמַר בְּרִיךְ הוּא מְחֻבָּר אֶל תֵּבַת דְּקֻדְשָׁא, וּדְלֹא כְּמוֹ שֶׁכָּתַב הַדַּרְכֵי מֹשֶׁה (אות ג) בְּשֵׁם אוֹר זָרוּעַ (ח״ב סי׳ מב) שֶׁהֲבִיאוֹ הַמָּגֵן אַבְרָהָם (סק״ח), וְכֵן כָּתַב בְּהַגָּ״ה, אֶלָּא הַהֶפְסֵק קָצָת כְּמוֹ אֶתְנַחְתָּא הוּא אַחַר תֵּבַת בְּרִיךְ הוּא וְשׁוּב מַתְחִיל לְעֵלָּא כוּ׳, כְּלוֹמַר שֶׁיִּתְבָּרֵךְ וְיִשְׁתַּבַּח שְׁמוֹ שֶׁל הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא לְעֵלָּא כוּ׳. וְעַיֵּן לְקַמָּן בְּסִימָן ס״ו (בבאר היטב סק״ז), דִּבְמָקוֹם שֶׁאֵין רַשַּׁאי לְהַפְסִיק, לֹא יֹאמַר רַק עַד יִתְבָּרֵךְ עַיֵּן שָׁם:

א [א] וְעוֹנִים. עַיֵּן בְּאֵר הֵיטֵב. וְכָתַב בְּשַׁלְמֵי צִבּוּר (דיני ברכו והמסתעף ס״ג) בְּשֵׁם מַהֲרַ״ן שַׁפִּירָא ז״ל שֶׁלֹּא לַהֲפֹךְ פָּנָיו מִמִּזְרָח עַד שֶׁיְּסַיֵּם לוֹמַר בָּרוּךְ כוּ׳, וְסִימָן לַדָּבָר מִיָּמֵי לֹא אָמַרְתִּי דָּבָר וְחָזַרְתִּי לַאֲחוֹרָי (שבת קיח:) עַיֵּן שָׁם: [ג] מַאֲרִיךְ. עַיֵּן בְּאֵר הֵיטֵב. וְכָתַב בְּסֵפֶר חֲסִידִים (סי׳ רנד) הָאוֹמֵר בְּלַחַשׁ בִּרְכַּת הַתּוֹרָה וּבָרְכוּ, גּוֹזֵל אֶת הַמִּצְוֹת כוּ׳ עַיֵּן שָׁם:

מִשְׁנָה בְּרוּרָה

הַמִּנְהָג לַעֲנוֹת אָמֵן, [וּפֶלֶא עַל הַשֻּׁלְחָן עָרוּךְ שֶׁלֹּא הֶעְתִּיק הָאָמֵן הַזֶּה אֲשֶׁר הוּא מְבֹאָר בָּרַמְבַּ״ם (סדר תפילות נוסח הקדיש) וְהֶעְתִּיקוֹ בְּבֵית יוֹסֵף (ד״ה כתב הרמב״ם)]: (יג) אַחַר בְּרִיךְ הוּא. יֵשׁ שֶׁטּוֹעִים (כט) שֶׁבְּשָׁעָה שֶׁהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אוֹמֵר בְּרִיךְ הוּא, עוֹנִים גַּם הֵם תֵּבוֹת אֵלּוּ בְּרִיךְ הוּא לְעֵלָּא, וְזֶה וַדַּאי חֲרוּף הוּא, דְּמַשְׁמַע דְּמִתְבָּרֵךְ רַק לְעֵלָּא וְלֹא לְתַתָּא חַס וְשָׁלוֹם, אֶלָּא יֵשׁ לָהֶם לוֹמַר גַּם (ג) מִכָּל בִּרְכָתָא, אוֹ שֶׁיֹּאמְרוּ רַק בְּרִיךְ הוּא כְּמִנְהָגֵנוּ: (יד) וְלֹא יַפְסִיק. עַיֵּן בְּשַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה (סק״ו) שֶׁהֵבִיא דְּמִסֵּפֶר הַכַּוָּנוֹת מוּכָח לְהֵפֶךְ, [א]דְּתֵבַת בְּרִיךְ הוּא מְחֻבָּר אֶל תֵּבַת דְּקֻדְשָׁא, וְאַחַר כָּךְ יֵשׁ הֶפְסֵק קָצָת כְּמוֹ אֶתְנַחְתָּא וְשׁוּב מַתְחִיל לְעֵלָּא וְכוּ׳, כְּלוֹמַר שֶׁיִּתְבָּרֵךְ וְיִשְׁתַּבַּח שְׁמוֹ שֶׁל הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא לְעֵלָּא וְכוּ׳, וְכֵן הִסְכִּים בְּבֵאוּר הַגְּרָ״א: ג (טו) עָלְמַיָּא לְיִתְבָּרֵךְ. מַשְׁמַע בְּבֵית יוֹסֵף (ד״ה ולענין) דְּצָרִיךְ לוֹמַר כָּל הַנֻּסָּח שֶׁל יִתְבָּרֵךְ עַד דַּאֲמִירָן בְּעָלְמָא עֶשְׂרִים וּשְׁמוֹנֶה תֵּבוֹת, [ב]וְעַיֵּן בְּמָגֵן אַבְרָהָם (סק״ט) שֶׁמַּסִּיק דְּמִנְהַג קַדְמוֹנִים עִקָּר, שֶׁלֹּא לוֹמַר רַק עַד יִתְבָּרֵךְ, וּמִשָּׁם וָהָלְאָה יִשְׁתֹּק וִיכַוֵּן לְמַה שֶּׁאוֹמֵר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, וְשׁוֹמֵעַ כְּעוֹנֶה. וּבְבֵאוּר הַגְּרָ״א כָּתַב שֶׁלֹּא לוֹמַר רַק עַד תֵּבַת עָלְמַיָּא בִּלְבַד, כִּי כָּאן הוּא סִיּוּם הַשֶּׁבַח שֶׁל אָמֵן יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא, וּמִיִּתְבָּרֵךְ וּלְהַלָּן מַתְחִיל פֶּרֶק אַחַר וְאֵין לְעָרְבָם בְּבַת אַחַת, וְנִרְאֶה שֶׁאִם יֹאמְרֵם בִּשְׁתֵּי נְשִׁימוֹת, (גג) גַּם לְהַגְּרָ״א שָׁרִי. וּבְעִקַּר הָעִנְיָן יֵשׁ מְקוֹמוֹת חֲלוּקִין בְּמִנְהָגָן בָּזֶה. [ג]וְעַל כָּל פָּנִים אִם הוּא עוֹמֵד בְּמָקוֹם שֶׁאֵין רַשַּׁאי לְהַפְסִיק, יִזָּהֵר בָּזֶה שֶׁלֹּא יֹאמַר רַק עַד עָלְמַיָּא [חַיֵּי אָדָם (ח״א כלל כ ס״ד)]:

א (א) אוֹמֵר שְׁלִיחַ צִבּוּר. בְּקוֹל (ג) רָם, כְּדֵי שֶׁיִּשְׁמְעוּ כָּל הָעָם וְיַעֲנוּ בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד: (ב) וְעוֹנִין אַחֲרָיו. וְאִם לֹא שָׁמַע אֶחָד מֵהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר כְּשֶׁאָמַר בָּרְכוּ, רַק שָׁמַע מֵהַקָּהָל שֶׁאָמְרוּ בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד, עוֹנֶה עִמָּהֶם גַּם כֵּן בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד, אֲבָל אִם שָׁמַע מֵהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר לְבַד כְּשֶׁעוֹנֶה בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד, לֹא יַעֲנֶה עִמּוֹ, רַק יַעֲנֶה אָמֵן עַל דְּבָרָיו [אֵלִיָּה רַבָּה (סי׳ קלט סק״ט) וְדֶרֶךְ הַחַיִּים (דיני הנהגת הקהל בשעת קריאה ס״ח) דְּלֹא כְּמָגֵן אַבְרָהָם (סק״א)]: (ג) וְחוֹזֵר שְׁלִיחַ צִבּוּר. [ד]כְּדֵי (ג) שֶׁיִּכְלֹל אֶת עַצְמוֹ גַּם כֵּן בִּכְלַל הַמְבָרְכִים. וְאִם אֵין שָׁם עֲשָׂרָה בְּלֹא הוּא, אִם לֹא עָנָה עִמָּהֶם לֹא יָצָא יְדֵי חוֹבָתוֹ. מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ב) בְּשֵׁם אֲגֻדָּה (ברכות סי׳ צח) [קָשָׁה לִי אֲפִלּוּ יֵשׁ עֲשָׂרָה בִּלְתּוֹ גַּם כֵּן לֹא יָצָא יְדֵי חוֹבַת עַצְמוֹ, כֵּיוָן שֶׁלֹּא עָנָה עִמָּהֶם, וּלְעִנְיַן הַשְּׁאָר, לִכְאוֹרָה דְּיוֹצְאִים בְּכָל גַּוְנֵי, דְּלֹא גָּרַע מֵאִם הָיָה אֶחָד מִתְפַּלֵּל אוֹ יָשֵׁן דְּקַיְימָא לָן לְעֵיל סִימָן נ״ה סָעִיף ו׳ דְּמִצְטָרֵף]: (ד) וְאוֹמֵר בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ. כָּתַב בְּסֵפֶר שַׁעֲרֵי אֶפְרַיִם (שער ד ס״ו) [אֵצֶל דִּינֵי בִּרְכוֹת הַתּוֹרָה וְהוּא הַדִּין בָּזֶה] קָצָת שְׁלוּחֵי צִבּוּר כְּשֶׁהַצִּבּוּר אוֹמְרִים בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ וְכוּ׳, עוֹנֶה אַחֲרֵיהֶם אָמֵן, וְחוֹזֵר וְאוֹמֵר בָּרוּךְ ה׳ וְכוּ׳, וְטָעוּת הוּא בְּיָדָם, שֶׁכֵּיוָן שֶׁאוֹמְרִים מִיָּד בָּרוּךְ ה׳ כוּ׳ אֵין צָרִיךְ לוֹמַר אָמֵן [וְכֵן כָּתַב הַפְּרִי מְגָדִים בְּסִימָן קצ״ח (מש״ז סק״א) וְהַחַיֵּי אָדָם (ח״א כלל ל ס״ח)], אֲבָל הַצִּבּוּר יֹאמְרוּ אָמֵן אַחַר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אַף שֶׁאָמְרוּ מִתְחִלָּה בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ וְכוּ׳. אֲבָל הַחַיֵּי אָדָם (שם) כָּתַב שֶׁאֵין צְרִיכִין לוֹמַר אָמֵן, וְכֵן כָּתַב הַפְּרִי מְגָדִים בְּסִימָן נ״ז (א״א סק״א) וְקצ״ח (שם), דְּכֵיוָן דִּכְבָר אָמְרוּ בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד לָמָּה יֹאמְרוּ פַּעַם שְׁנִיָּה אָמֵן וּמַאֲמִין, הֲרֵי כְּבָר אָמְרוּ כֵּן. [ה]וּמִכָּל מָקוֹם הִכְרִיעַ לְבַסּוֹף דִּרְשׁוּת הוּא בְּיַד הַצִּבּוּר, אִם יִרְצוּ עוֹנִין עַל זֶה אָמֵן. וְעַל כָּל פָּנִים מִי שֶׁהוּא עוֹמֵד בְּמָקוֹם שֶׁאָסוּר לְהַפְסִיק, לֹא יַעֲנֶה אָמֵן זֶה: (ה) בְּעוֹד שֶׁהוּא מַאֲרִיךְ. דַּוְקָא בִּשְׁעַת הַנִּגּוּן, אֲבָל בְּשָׁעָה שֶׁאוֹמֵר הַתֵּבוֹת לֹא יֹאמַר כְּלוּם, וְאִם אֵין הַחַזָּן מַאֲרִיךְ בְּבָרְכוּ, מוּטָב שֶׁיִּשְׁתֹּק וִיכַוֵּן מַה שֶּׁאוֹמֵר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר כְּדֵי שֶׁיַּעֲנֶה בָּרוּךְ ה׳ הַמְבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד [אַחֲרוֹנִים]. (ג) הַנּוֹהֲגִין לוֹמַר ׳אֶת ה׳ אֱלֹהֶיךָ תִּירָא׳ (דברים ו יג) כְּשֶׁיַּגִּיעַ הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר לְאֶת, כָּתַב רַשׁ״ל (שו״ת סי׳ סד) שֶׁאֵינוֹ מִקַּבָּלָה וְאֵינוֹ מִיסוֹד הַחָכְמָה: ב (ו) טוֹעִים. (ד) דַּהֲרֵי הוּא כְּאִלּוּ כְּבָר הִתְחִיל בְּיוֹצֵר אוֹר:

בֵּאוּר הֲלָכָה

א * וְעוֹנִים אַחֲרָיו. עַיֵּן בְּמָגֵן אַבְרָהָם (סק״א) וְעַיֵּן בְּמִשְׁנָה בְּרוּרָה (סק״ב) בְּשֵׁם אֵלִיָּה רַבָּה. וְעַיֵּן בִּפְרִי מְגָדִים בְּסִימָן קכ״ד (א״א) אוֹת י״ח שֶׁנִּשְׁאַר בְּקוּשְׁיָא, דְּמִדִּבְרֵי הַמָּגֵן אַבְרָהָם שָׁם מוּכָח בְּהֶדְיָא דְּהוּא סוֹבֵר גַּם כֵּן דְּיָכוֹל לַעֲנוֹת עִם הַצִּבּוּר אַף שֶׁלֹּא שָׁמַע בַּתְּחִלָּה לְהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר שֶׁאָמַר בָּרְכוּ. וּבֶאֱמֶת לְפִי דִּבְרֵיהֶם בְּכַוָּנַת הַמָּגֵן אַבְרָהָם בְּסִימָן זֶה, יִקְשֶׁה לְמַאי נָקֵט הַמָּגֵן אַבְרָהָם דְּאִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אָמַר בְּלַחַשׁ, אֲפִלּוּ אִם לֹא אָמַר בְּלַחַשׁ רַק שֶׁהוּא עָמַד בְּרָחוֹק וְלֹא שָׁמַע, גַּם כֵּן הָכִי. עַל כֵּן נִרְאֶה לִי פָּשׁוּט דְּגַם הַמָּגֵן אַבְרָהָם מוֹדֶה לָאֵלִיָּה רַבָּה, וּכְמוֹ שֶׁכָּתַב בְּעַצְמוֹ בְּסוֹף סִימָן קכ״ד, אַךְ דְּאִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אָמַר בְּלַחַשׁ וְלֹא שָׁמְעוּ מִמֶּנּוּ תִּשְׁעָה אֲנָשִׁים, רַק אֵיזֶה אֲנָשִׁים יְחִידִים, וְעָנוּ בָּרְכוּ, וְעַל יְדֵיהֶם נִשְׁמַע הַקּוֹל לַאֲחֵרִים וְעָנוּ גַּם הֵם בָּרְכוּ,

שַׁעַר הַצִּיּוּן

ב (כט) ט״ז (סק״ג): (ג) פְּרִי מְגָדִים לְדַעְתּוֹ עַיֵּן שָׁם, וּלְדִידָן דִּסְבִירָא לָן כְּהַשַּׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה הַמּוּבָא בְּמִשְׁנָה בְּרוּרָה סָעִיף קָטָן י״ד אֵין צָרִיךְ לוֹמַר רַק בְּרִיךְ הוּא: ג (גג) דּוּמְיָא דִּתְקִיעוֹת לְקַמָּן בְּסִימָן (תקצ״ב) [תק״צ] דִּלְכֻלַּי עָלְמָא תְּקִיעָה וּתְרוּעָה הוּא שְׁנֵי דְּבָרִים, וּמִכָּל מָקוֹם אֵינוֹ אָסוּר שָׁם בְּסָעִיף ה׳ רַק בִּנְשִׁימָה אַחַת:

א (ג) לְקַמָּן בְּסִימָן קל״ט סָעִיף ו׳: (ג) סִימָן קל״ט (ס״ז): (ג) בְּאֵר הֵיטֵב (סק״ג):

ב (ד) מַהַגְּרָ״א סוֹף סִימָן נ״ד:

ליקוטי דברי הרב: א] ובשו״ע הרב (ס״ו) כתב: יש מקומות נוהגין לענות אמן אחר בריך הוא שסוברים דבריך הוא חוזר על דקודשא והוא תרגום של הקדוש ברוך הוא, אבל במדינות אלו אין מפסיקים כלל בין בריך הוא ללעילא מן כל ברכתא, שסוברים דשמיה דקודשא הוא הפסק מאמר ובריך הוא לעילא כו׳ הוא ענין בפני עצמו. ומכל מקום לא יפה עושים קצת שעונין בריך הוא לעילא, שהוא כמו חירוף שמשמע שאינו מבורך אלא למעלה ולא למטה, אלא יש להם לומר גם מן כל ברכתא כו׳.

המשך בסוף הספר

Mishna Brura Menukad © Copyright Oz Vehadar - עוז והדר
Sacred Text - If printed do not throw away, requires genizah